

Persoonlijkheden

Frits Boterman

Mijn weg tot Oswald Spengler en zijn *Untergang des Abendlandes*

In deze aflevering van *Persoonlijkheden* schrijft Frits Boterman over zijn fascinatie met zijn dissertatie-onderwerp Oswald Spengler.

De gewichtige en onvermijdelijke vraag waarmee mijn generatie (geboren direct na de oorlog) werd geconfronteerd, was hoe een beschaafd en hoog ontwikkeld volk als het Duitse zich kon verlagen tot zulke wandaden, hoe was dat mogelijk en waar was het misgegaan in de Duitse geschiedenis? Met deze vragen heb ik me in mijn wetenschappelijke carrière tot nu toe beziggehouden en houd ik me nog steeds bezig. In het sterk moralistische klimaat van het naoorlogse Nederland, in het heersende zwart-wit denken, was een genuanceerd oordeel over Duitsland vaak niet mogelijk. De toon werd gezet door Lou de Jong en zijn *Voorspel*, het eerste deel van zijn serie *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, waarin alle aandacht werd gericht op mei 1940, het begin van de Duitse bezetting. Ook de 'revolutie' van 1968 hielp niet echt mee om een genuanceerd beeld van Duitsland te schetsen. Deze culturele happening keerde zich tegen de regenten en autoriteiten van dat moment en leefde zich uit in anti-Duitse sentimenten ('Claus draus'). Opvallend genoeg had men in linkse kring in Nederland weinig oog voor de opbouw van een democratische staat in de Bondsrepubliek. Er werd eveneens weinig aandacht besteed aan de Duitse geschiedenis, behalve op een deterministische en finalistische wijze. Alles moest vanuit 1933 bekeken en verklaard worden.

Begin jaren zeventig werd ik tijdens mijn studie geschiedenis geïnspireerd door een werkcollege van mijn toenmalige universitaire docent Jacques Oerlemans over de conservatieve revolutie, dat wil zeggen een culturele en later politieke beweging van conservatieve Duitse intellectuelen van wie gezegd werd dat zij als geestelijke voorbereiders van het nazisme waren te beschouwen. Deze zogenaamde revolutionair- of neo-conservatieve intellectuelen, publicisten en filosofen stonden enerzijds met hun rug naar de toekomst door hun verzet tegen de moderniteit, anderzijds wilden zij het conservatisme in revolutionaire zin vernieuwen

en schuwden ze moderne middelen niet. Deze conservatieve revolutionairen waren bezeten van het fundamentalistische idee dat de wereld nog één keer uitgevonden kon worden om het conservatieve gedachtengoed in de praktijk te brengen. De 'Konservative Revolution' zou een onderzoeksterrein worden waarmee ik me jaren zou gaan bezighouden. Echt geschikte literatuur ontbrak voor het grootste deel, afgezien van de studie van Armin Mohler, *Die Konservative Revolution* uit 1950. Ik herinner me dat ik op 24 januari 1973 in een stoffig antiquariaat in de Spuistraat in Amsterdam, de verplichte literatuur voor het werkcollege ging ophalen, namelijk *Der revolutionäre Konservatismus. Ein Beitrag zur Analyse des Liberalismus* van Heide Gerstenberger. Het doctoraal werkcollege (en het latere vervolgclege) waarin vooral de sociale mobiliteit van deze intellectuelen (ze kwamen bijna allemaal uit de middenklasse) aan bod kwam, wekte mijn interesse voor de ideeëngeschiedenis en voor deze merkwaardige groep revolutionair-conservatieve intellectuelen. Terwijl buiten de linkse revolutie zich in haar zin en onzin ontplooipte, kwamen dankzij dit werkcollege de ideeën van deze voor mij totaal onbekende rechtse figuren aan de orde, onder wie Max Hildebert Boehm, Edgar Julius Jung en Wilhelm Stapel. Ook Oswald Spengler werd zijdelings genoemd. Grotere indruk dan de studie van Gerstenberger maakte op mij Fritz Sterns *The politics of cultural despair*, dat al in 1961 was gepubliceerd en in 1974 als paperback beschikbaar kwam. Dit boek van de Duits-Amerikaanse historicus die in oktober 1938 als twaalfjarige joodse jongen Duitsland had moeten verlaten, zou een van de klassieke studies aan de toenmalige Gemeente Universiteit van Amsterdam worden. Daarin werden voor mij totaal obscure auteurs als Julius Langbehn, Paul de Lagarde en Arthur Moeller van den Bruck behandeld. Stern noemde ze 'anti-intellectuele intellectuelen' die enerzijds door hun kritiek op 'Bildung' en intellectualisme geestelijk de weg vrijmaakten voor Hitler, anderzijds niet volledig verantwoordelijk gesteld konden worden voor de opkomst van het nazisme. Spenglers cultuurpessimisme speelde in het boek slechts een bescheiden rol.

In 1975 besloot ik mijn doctoraalscriptie te wijden aan de mij onbekende Spengler. In 1977 studeerde ik op dat onderwerp af, nadat ik elf jaar had gestudeerd. Voor het eerst las ik Spenglers magnum opus *Der Untergang des Abendlandes* en mijn scriptie richtte zich vooral op de tegenstelling tussen 'Kultur' en 'Zivilisation' die in dit boek centraal stond. In mijn achterhoofd speelde voortdurend de vraag of de auteur van dit

DER UNTERGANG DES ABENDLANDES

UMRISSE EINER MORPHOLOGIE
DER WELTGESCHICHTE

VON
OSWALD SPENGLER

ERSTER BAND
GESTALT UND
WIRKLICHKEIT

C. H. BECK'SCHE VERLAGSBUCHHANDLUNG
MÜNCHEN MCMXXXI

Titelblad van Oswald Spengler, *Der Untergang des Abendlandes. Umriss einer morphologie der Weltgeschichte* (München 1931).

tweedelige werk (1918-1922) als geestelijke voorbereider van het nationaal-socialisme een rol van betekenis had gespeeld of beter: in welke mate hij medeverantwoordelijk was voor het scheppen van het ondemocratische klimaat in de Weimar-republiek waarin Hitler en zijn nazi-partij aan de macht konden komen. Mijn studie had me definitief op het spoor gezet van de ideeëngeschiedenis, de intellectuele geschiedenis en het drama van de Weimar-republiek en het nazisme. Ik was voorgoed voor de Duitse geschiedenis gevallen. Vooral Kurt Sontheimers *Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik* die de gehele rechtse oppositie tegen de Weimar-democratie in kaart bracht, vormde een belangrijke inspiratiebron.

Nadat mijn interesse zich een aantal jaren op andere zaken had gericht - ik werd leraar geschiedenis aan een lyceum in Amsterdam - bracht in 1980 een artikel uit de *Frankfurter Allgemeine Zeitung* over Spengler, opgestuurd door mijn vriend Armando vanuit Berlijn, *Der Untergang des Abendlandes* terug in mijn leven. De cultuurpessimist par excellence was honderd jaar geleden geboren. Naar aanleiding van dit artikel schreef ik in juli 1980 een stuk over Spengler en *Der Untergang des Abendlandes* in het *Cultureel Supplement* van *NRC Handelsblad*, mijn eerste stuk voor de krant. Het accent werd daarin, mede op verzoek van redacteur Roelof van Gelder, meer verplaatst naar de persoonlijke aspecten van Spenglers cultuurfilosofie. Hoe kon deze depressieve ex-gymnasiumleraar uit Hamburg, die de gehele dag onder armoedige omstandigheden thuis in het kunstenaarskwartier Schwabing te München zat te werken, de tijd en de energie vinden om zo'n door en door cultuurpessimistisch boek te schrijven? Hoe was Spengler tot zijn voorspelling gekomen dat de westerse cultuur rond het jaar 2000 ten onder zou gaan? De intigerende vraagtekens betroffen niet alleen de inhoud van Spenglers geschiedspeculatie, maar vooral ook de ontstaansgeschiedenis van zijn hoofdwerk waarvan het eerste deel nog voor 1914 grotendeels was geschreven en pas in 1918 werd gepubliceerd. Binnen welke historische context en onder invloed waarvan had hij zijn ideeën ontwikkeld? Deze vraag was des te interessanter, omdat Spengler zelf daarover een mythologische waas had getrokken. Hij zou naar eigen zeggen onder invloed van de Agadir-crisis van 1911 zijn werk hebben geconcipieerd.

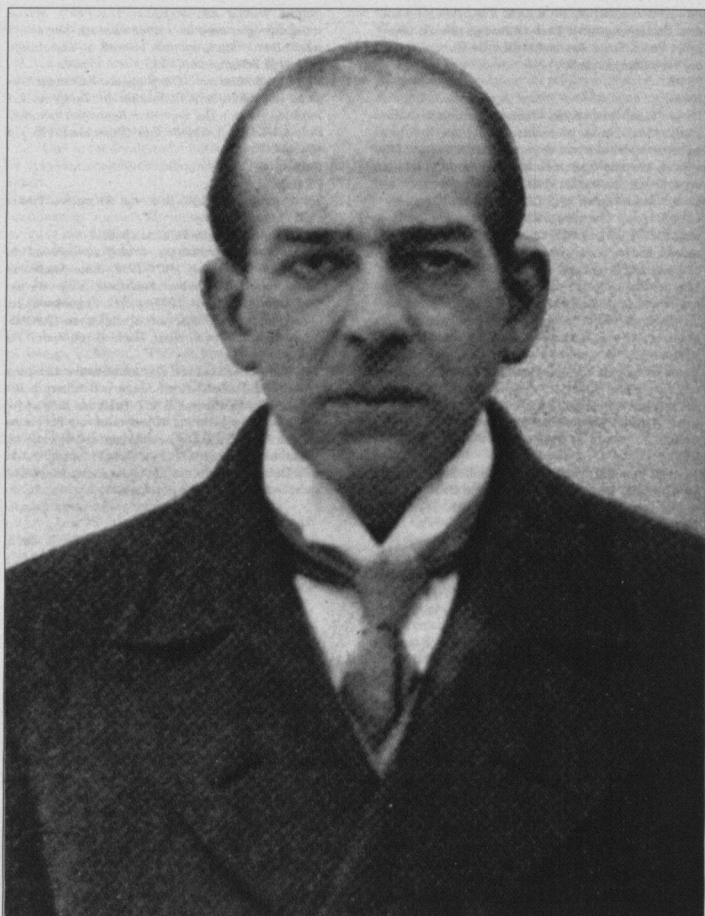
In 1985 werd ik voor de keuze gesteld door te gaan met mijn loopbaan als docent of toch nog een wending aan mijn carrière te geven. Ik koos uiteindelijk voor het laatste en vatte het plan op om een dissertatie over Spengler (1880-1936) te schrijven. De deur van de universiteit bleek

dankzij mijn leermeester Maarten Brands nog open te staan en in 1986 werd ik de eerste en oudste AIO van Nederland. Oerlemans werd mijn promotor en ook Brands gaf uiteindelijk het groene licht, nadat hij mij in een gesprek van ruim een uur het gehele project zeer sterk had afgeraden. Hoe kon ik mij in godsnaam met een dergelijke tweederangsfiguur bezighouden? Ik ging welgemoed aan het werk.

De centrale vraag in mijn proefschrift waarop ik in 1992 promoveerde, werd hoe zo'n marginale denker, zo'n 'randintellectueel' als Spengler zich kon ontwikkelen tot een invloedrijk publicist en politiek activist tijdens de Weimar-tijd. De achterliggende vraag was natuurlijk hoe een zo onbeduidende figuur kon uitgroeien tot een bekend fenomeen, maar ook hoe zijn cultuurfilosofie de basis kon vormen van een radicale politieke ideologie, met andere woorden: wat was de relatie tussen Spenglers wereld van de geest en de werkelijkheid van de macht. Tijdens een reis naar het zonnige Italië ging mij het licht op: *Der Untergang des Abendlandes* was een soort intellectuele *Bildungsroman*, of beter gezegd een meeslepende cultuurfilosofie waarin de ondergang van cultuur en 'Bildung' op een poëtisch bevlogen wijze werd beschreven. De achtergrond van Spenglers cultuurpessimisme had te maken met de sociale positie van een grote groep 'Bildungsbürger' (academisch opgeleide burgers) die door de modernisering in Duitsland rond 1900 in status en aanzien achteruit was gegaan. Door de 'onttovering van de wereld' (Max Weber) was de verbinding tussen wetenschap en het leven verbroken. Ik kwam tot de conclusie dat Spengler niet een eenzame eenling, maar een uitgesproken representant van zijn generatie was. Hij behoorde tot een 'Zwischengeneration' die, geboren na 1880, zich enerzijds afzette tegen de generatie van de 'Gründerzeit' die na de stichting van het Duitse keizerrijk door Bismarck zich materieel had verrijkt, en anderzijds tegen een jongere generatie die rond 1910 het literaire en artistieke toneel in Duitsland bestormde en moderne stromingen als het expressionisme omarmde. Veel van Spenglers haatgevoelens, ressentiment en intellectuele zelfhaat kwamen voort uit de maatschappelijke positie van de intellectueel, in die tijd een nieuw verschijnsel. Onder invloed van de Bildungstraditie wilde Spengler nog een keer als 'laatste denker' alle wetenschappen en disciplines, van wiskunde tot kunstgeschiedenis, in een grote synthese vatten. Spengler wilde geen intellectueel zijn, maar ook geen vakspecialist. Geschiedschrijving was geen wetenschap, maar een vorm van dichtkunst, alleen weggelegd voor visionaire 'Dichter-Denker'. Daarin zag hij zich in zijn elitaire rol ver boven

het plebs verheven.

Deze hoge ambities van Spengler werden nog versterkt door zijn weinig positieve ervaringen tijdens de Eerste Wereldoorlog. Het uitbreken van deze oercatastrofe beleefde hij niet als een bevrijding, als 'Reinigung', zoals bijvoorbeeld Thomas Mann, maar als een straf en als een bevestiging van zijn gelijk. Zijn boek, dat hij zag als een bijdrage aan de Duitse oorlogsmachine, kon zijn triomftocht echter pas beginnen, niet ondanks de Weimar-republiek die door hem werd gehaat, maar juist dankzij de politieke verwarring en de immense economische en ook mentale

Oswald Spengler in 1917. Uit: Frits Boterman, *Oswald Spengler en Der Untergang des Abendlandes. Cultuurpessimist en politiek activist* (Assen en Maastricht 1992) 212.

problemen die door de militaire nederlaag in Duitsland waren ontstaan. Al tijdens de oorlog maakte Spengler van zijn cultuurfilosofie een radicaal-rechtse politieke ideologie. Ook daarin was hij niet uniek, veel intellectuelen in Europa betraden de 'Zeit der Ideologien' (Karl Dietrich Bracher).

Lag mijn interesse aanvankelijk op het gebied van de politiek-ideologische implicaties van Spenglers cultuurfilosofie, in de loop van de tijd verplaatste deze belangstelling zich deels naar het biografische element: de depressiviteit en de angsten van deze hypochondrische cultuurfilosoof. In 1988 schreef ik een artikel in het themanummer over autobiografieën voor het literaire tijdschrift *Maatstaf*, waarin ik de autobiografische aantekeningen van Spengler, getiteld 'Eis heauton', onder de loep nam. Dit egodocument vol sombere bespiegelingen over zichzelf en de wereld, telde slechts zesenvoertig blaadjes. In de vorm van aforismen en kleine notities, vermoedelijk geschreven tussen 1913 en 1919, beschreef hij het leven als 'een troosteloze dwaaltocht door een woestenij'. In het archief van Spengler bij uitgeverij Beck in München waaraan ik een aantal bezoeken bracht, trof ik een grote hoeveelheid materiaal aan dat nog niet eerder door Spenglers biograaf A.M. Koktanek gebruikt was: onvoltooide toneelstukken en romans, cultuurhistorische invallen en een aantal gedichten. Afgezien van de persoonlijke en politiek-ideologische aspecten van *Der Untergang des Abendlandes*, kwam er tijdens het schrijven van mijn dissertatie nog een vraag bij. Opgeschrikt door de uitgebreide studie van de Franse germanist Gilbert Merlio, *Oswald Spengler. Témoin de son temps*, ontdekte ik dat er, naast de twee lagen van de politieke en cultuurfilosofische implicaties van Spenglers persoon en werk, ook nog een derde laag was aan te wijzen, namelijk die van zijn zogenaamde levensfilosofie. Dit irrationele vitalisme waarvan de basisgedachte was dat de mens met zijn ratio de wereld niet kan doorgronden, bleek het fundament van *Der Untergang des Abendlandes*. Hiermee betrad ik een voor mij volstrekt onbekend terrein van een filosofische stroming die aan het einde van de negentiende eeuw, vooral geïnspireerd door Friedrich Nietzsche, was ontstaan. In *Der Untergang des Abendlandes* bleek een stroom aan gedachten te vinden die als het ware door het gehele boek heen meanderde, maar waarover nog heel weinig literatuur bestond. Het antithetische denken dat de basis vormt van *Der Untergang des Abendlandes*, bleek voort te komen uit een gedachtenwereld van rond het fin-de-siècle, waarin de romantiek een renaissance beleefde. Menig schrijver, kunstenaar en intellectueel voelden zich een verlosser, een profeet die een gesecculariseerde heilsleer wilde brengen om Duitsland

de weg te wijzen. Ook Spenglers boek was alles in één: een cultuurhistorische terugblik, een diagnose van zijn tijd, een medicijn voor de crisis en een prognose die gebaseerd was op een morfologische vergelijking van de westerse of 'faustische' cultuur met zeven andere culturen. Zijn boek was geen objectieve analyse van de cultuurcrisis, maar was een vorm van zelfbevrijding. Filosofie en persoonlijk leven lagen zeer dicht bij elkaar. De betekenis van Spengler lag niet zozeer in zijn cultuurfilosofische boodschap, hoe interessant ook, maar meer in de megalomane en stellige manier waarop hij zijn boodschap presenteerde. Zijn negatieve diagnose van de westerse cultuur kwam grotendeels voort uit persoonlijke minderwaardigheidsgevoelens en geknakte ambities. *Der Untergang des Abendlandes* was zijn eigen interpretatie van de westerse cultuur. Het boek was vooral een manier op zijn eigen positie te markeren. Met zijn zelf opgelegde visionaire blik probeerde hij tevens de toekomst van Duitsland te duiden.

De opvattingen van Spengler bleken minder uniek te zijn dan ik aanvankelijk, aan het begin van mijn dissertatie, had gedacht. Niet alleen de cultuurfilosofische metaforiek die ontleend was aan de traditie van de romantiek en het ideaal van 'Bildung' en 'Kultur', maar ook zijn cultuurkritiek in engere zin was zeker niet origineel. Velen van zijn tijdgenoten reageerden negatief op de snelle en hectische modernisering van Duitsland en verlangden naar een of andere vorm van herbetovering van de wereld, naar een gouden periode die nooit meer zou terugkomen. Bijzonder was wel de uiterst pessimistische toon waarop Spengler zijn lezers toesprak en ook in een ander opzicht nam hij een afwijkend standpunt in. De cultuur-civilisatie-antithese die ook bij andere cultuurcritici was aan te treffen, gebruikte hij niet synchroon, maar diachroon. Na achthonderd jaar opkomst en bloei van de westerse cultuur voorzag hij een periode van tweehonderd jaar civilisatie, dat wil zeggen van culturele, morele en religieuze verstarring en verschraling die zou eindigen in de definitieve ondergang van de westerse cultuurwaarden.

Ook moest ik tot een nuancering van Spenglers standpunten ten aanzien van het nazisme komen. De verschillen tussen nazi's en revolutionair-conservatieven lagen niet alleen op het terrein van de ideologie, maar ook in de uitwerking daarvan. Bij de conservatieve revolutie ging het om een ideologische instrumentalisering van een *Bildungstraditie*, die door de extreme politieke en sociale omstandigheden in Duitsland werd aangemoedigd. De culturele en mentale revolutie van het

conservatisme was een van de opties die in de verdeelde Weimar-republiek gerealiseerd had kunnen worden. Waar het intellectuelen als Spengler aan ontbrak, was macht. Zeker, ze hadden invloed, vooral achter de schermen in kringen van paramilitaire groepen, officieren, industriëlen en conservatieve politici, maar zij bezaten geen politieke macht, geen partij of organisatie. Enerzijds was er dus sprake van een ernstige overschatting van hun eigen positie als intellectueel, anderzijds zorgden zij met hun geestelijke wapens ervoor dat de toch al zwakke pijlers onder Weimar werden ondergraven. Vooral de gefrustreerde 'Bildungsbürger' voelden zich aangesproken door Spenglers cultuurpessimisme en de radicale oplossingen die hij in politieke geschriften aandroeg. Intellectuelen als Spengler waren zeker geen nazi's of 'völkische' antisemieten, maar hun gefrustreerde ambities als individuele persoon en tegelijkertijd hun angst voor de vrijheid, het gebrek aan 'Zivilcourage', maakten hen tot een radicale geestelijke Gideonsbende die op een fatale wijze de politieke praktijk aan derden moest overlaten. Pas toen Hitler aan de macht was gekomen, zagen sommigen in dat hun vrijheid niet langer werd gerespecteerd en dat hun rol was uitgespeeld. 'We wilden alle partijen weghebben, maar de ergste bleef', aldus Spengler.

Door hun felle kritiek op de parlementaire democratie, de politieke partijen, het liberalisme, het socialisme, en hun krampachtige verzet tegen wat ze het 'System' noemden, zeg maar de *civil society*, hadden intellectuelen als Spengler bijgedragen aan de ondergang van de Weimar-republiek. De verrassende actualiteit van Spenglers diagnose, remedie en prognose ten aanzien van de crisis van de westerse cultuur ligt in de herhaling van politieke en culturele bewegingen in de geschiedenis die enerzijds een fundamentalistisch conservatief karakter hebben, anderzijds zich van moderne middelen bedienen. Zo bleek mijn weg tot Spengler slechts het begin van een lange reis door de Duitse geschiedenis.

Literatuur:

Boterman, F., *Oswald Spengler en Der Untergang des Abendlandes. Cultuurpessimist en politiek activist* (Assen en Maastricht 1992), ook in het Duits vertaald: *Oswald Spengler und sein Untergang des Abendlandes* (Keulen 2000).

Boterman, F., "Eis Heauton", zelfportret van Oswald Spengler, *Maatstaf*, nummer 9/10 themanummer Autobiografieën, september/oktober (1988) 229-234.

de weg te wijzen. Ook Spenglers boek was alles in één: een cultuurhistorische terugblik, een diagnose van zijn tijd, een medicijn voor de crisis en een prognose die gebaseerd was op een morfologische vergelijking van de westerse of 'faustische' cultuur met zeven andere culturen. Zijn boek was geen objectieve analyse van de cultuurcrisis, maar was een vorm van zelfbevrijding. Filosofie en persoonlijk leven lagen zeer dicht bij elkaar. De betekenis van Spengler lag niet zozeer in zijn cultuurfilosofische boodschap, hoe interessant ook, maar meer in de megalomane en stellige manier waarop hij zijn boodschap presenteerde. Zijn negatieve diagnose van de westerse cultuur kwam grotendeels voort uit persoonlijke minderwaardigheidsgevoelens en geknakte ambities. *Der Untergang des Abendlandes* was zijn eigen interpretatie van de westerse cultuur. Het boek was vooral een manier op zijn eigen positie te markeren. Met zijn zelf opgelegde visionaire blik probeerde hij tevens de toekomst van Duitsland te duiden.

De opvattingen van Spengler bleken minder uniek te zijn dan ik aanvankelijk, aan het begin van mijn dissertatie, had gedacht. Niet alleen de cultuurfilosofische metaforiek die ontleend was aan de traditie van de romantiek en het ideaal van 'Bildung' en 'Kultur', maar ook zijn cultuurkritiek in engere zin was zeker niet origineel. Velen van zijn tijdgenoten reageerden negatief op de snelle en hectische modernisering van Duitsland en verlangden naar een of andere vorm van herbetovering van de wereld, naar een gouden periode die nooit meer zou terugkomen. Bijzonder was wel de uiterst pessimistische toon waarop Spengler zijn lezers toesprak en ook in een ander opzicht nam hij een afwijkend standpunt in. De cultuur-civilisatie-antithese die ook bij andere cultuurcritici was aan te treffen, gebruikte hij niet synchroon, maar diachroon. Na achthonderd jaar opkomst en bloei van de westerse cultuur voorzag hij een periode van tweehonderd jaar civilisatie, dat wil zeggen van culturele, morele en religieuze verstarring en verschraling die zou eindigen in de definitieve ondergang van de westerse cultuurwaarden.

Ook moest ik tot een nuancering van Spenglers standpunten ten aanzien van het nazisme komen. De verschillen tussen nazi's en revolutionair-conservatieven lagen niet alleen op het terrein van de ideologie, maar ook in de uitwerking daarvan. Bij de conservatieve revolutie ging het om een ideologische instrumentalisering van een *Bildungstraditie*, die door de extreme politieke en sociale omstandigheden in Duitsland werd aangemoedigd. De culturele en mentale revolutie van het

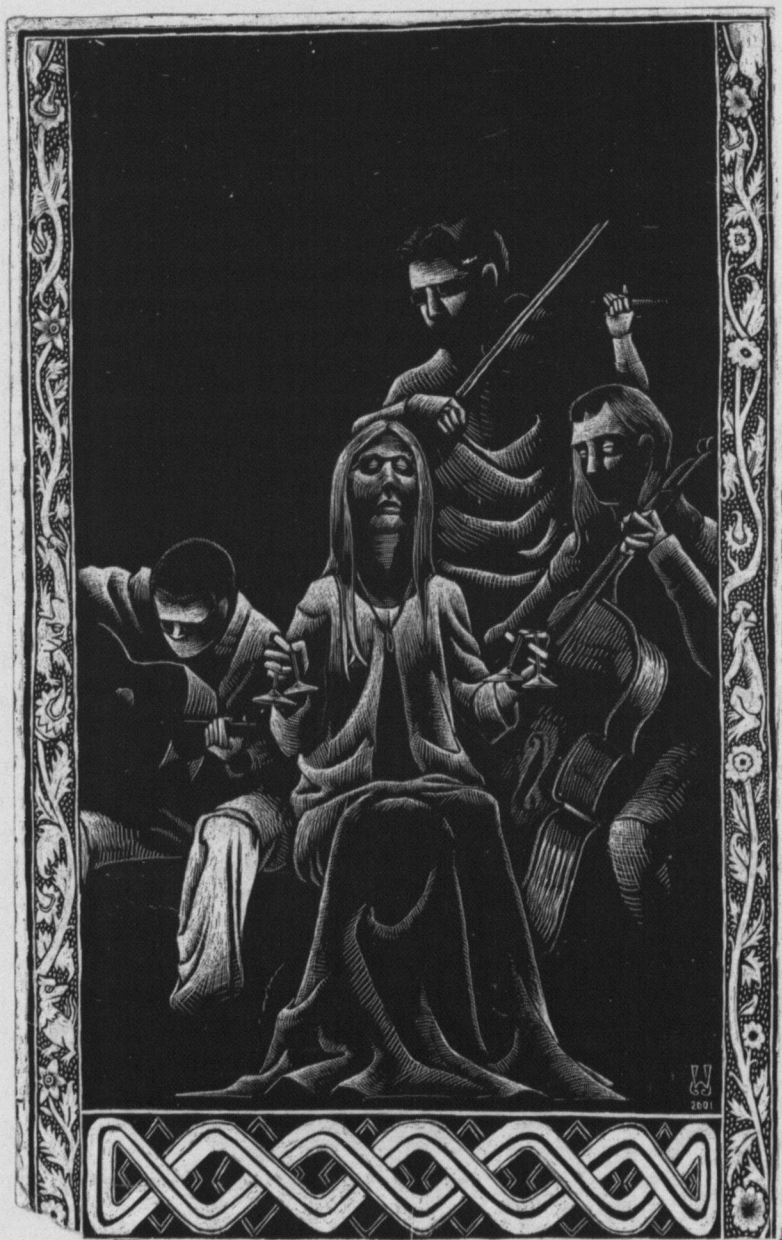
conservatisme was een van de opties die in de verdeelde Weimar-republiek gerealiseerd had kunnen worden. Waar het intellectuelen als Spengler aan ontbrak, was macht. Zeker, ze hadden invloed, vooral achter de schermen in kringen van paramilitaire groepen, officieren, industriëlen en conservatieve politici, maar zij bezaten geen politieke macht, geen partij of organisatie. Enerzijds was er dus sprake van een ernstige overschatting van hun eigen positie als intellectueel, anderzijds zorgden zij met hun geestelijke wapens ervoor dat de toch al zwakke pijlers onder Weimar werden ondergraven. Vooral de gefrustreerde 'Bildungsbürger' voelden zich aangesproken door Spenglers cultuurpessimisme en de radicale oplossingen die hij in politieke geschriften aandroeg. Intellectuelen als Spengler waren zeker geen nazi's of 'völkische' antisemieten, maar hun gefrustreerde ambities als individuele persoon en tegelijkertijd hun angst voor de vrijheid, het gebrek aan 'Zivilcourage', maakten hen tot een radicale geestelijke Gideonsbende die op een fatale wijze de politieke praktijk aan derden moest overlaten. Pas toen Hitler aan de macht was gekomen, zagen sommigen in dat hun vrijheid niet langer werd gerespecteerd en dat hun rol was uitgespeeld. 'We wilden alle partijen weghebben, maar de ergste bleef', aldus Spengler.

Door hun felle kritiek op de parlementaire democratie, de politieke partijen, het liberalisme, het socialisme, en hun krampachtige verzet tegen wat ze het 'System' noemden, zeg maar de *civil society*, hadden intellectuelen als Spengler bijgedragen aan de ondergang van de Weimar-republiek. De verrassende actualiteit van Spenglers diagnose, remedie en prognose ten aanzien van de crisis van de westerse cultuur ligt in de herhaling van politieke en culturele bewegingen in de geschiedenis die enerzijds een fundamentalistisch conservatief karakter hebben, anderzijds zich van moderne middelen bedienen. Zo bleek mijn weg tot Spengler slechts het begin van een lange reis door de Duitse geschiedenis.

Literatuur:

Boterman, F., *Oswald Spengler en Der Untergang des Abendlandes. Cultuurpessimist en politiek activist* (Assen en Maastricht 1992), ook in het Duits vertaald: *Oswald Spengler und sein Untergang des Abendlandes* (Keulen 2000).

Boterman, F., "Eis Heauton", zelfportret van Oswald Spengler, *Maatstaf*, nummer 9/10 themanummer Autobiografieën, september/oktober (1988) 229-234.

William Schaff, 'The iditarod' (2001).